

Entrevista a Avel·lí Artís-Gener, traductor

Virgínia Botey

Universitat Autònoma de Barcelona. Facultat de Traducció i d'Interpretació
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain

Data de recepció: 15/11/1999

Resum

Avel·lí Artís-Gener va néixer a Barcelona el 1912, fill d'un periodista i d'una modista, i va morir-hi l'any 2000. Amb l'esclat de la Guerra Civil espanyola va haver de exiliar-se amb la seva família a Mèxic. Allà va treballar com a ninotaire, escenògraf i va escriure les seves primeres obres: *56 Brigada Mixta* i *Les dues funcions del circ*. Va tornar a Barcelona al final de 1965 i continuà escrivint. Va guanyar diferents premis (Prudenci Bertrana, Sant Jordi...) amb obres com *Paraules d'Opòtom el vell* i *Prohibida l'evasió*. És conegut de tothom per la seva trajectòria com a escriptor, periodista, escenògraf o ninotaire. També va ser traductor del francès (Marguerite Yourcenar), de l'anglès (Truman Capote, Alan Sillitoe i Gerald Green) i del castellà (Gabriel García Márquez, Jorge Luis Borges i Mario Vargas Llosa) cap al català. Tenint en compte la poca tradició de traduccions de l'espanyol al català que hi ha en el nostre país en els temps moderns, cal destacar la importància de la tasca duta a terme per l'autor en aquest aspecte, que ha contribuït a propulsar la llengua i la cultura catalanes.

Paraules clau: Avel·lí Artís-Gener, traducció del castellà al català, traducció literària.

Abstract

Avel·lí Artís-Gener was born in 1912, son of a journalist and a dressmaker. When the Spanish Civil War broke up he went into exile with his family to Mexico. There he worked as caricaturist, producer and he wrote his first novels: *56 Brigada Mixta* and *Les dues funcions del circ*. He returned to Barcelona by the end of 1965 and he continued writing; he was awarded different prizes (Prudenci Bertrana, Sant Jordi...) with works such as *Paraules d'Opòtom el vell* and *Prohibida l'evasió*. He is a well known writer, journalist, producer and caricaturist. However, he was as well translator from French (Marguerite Yourcenar), English (Truman Capote, Alan Sillitoe and Gerald Green) and Spanish (Gabriel García Márquez, Mario Vargas Llosa and Jorge Luis Borges) into Catalan. Taking into account that there is not a strong tradition in translating from Spanish into Catalan in modern times, it is important to enhance the author's effort to promote the Catalan language and culture.

Key words: Avel·lí Artís-Gener, translation from Spanish into Catalan, literary translation.

Quines van ser les raons que us van dur a emprendre traduccions de llibres d'autors tan reconeguts com Jorge Luis Borges, García Márquez o Vargas Llosa?

De fet, algunes me les van confiar. Això t'omple de vanitat i d'orgull, perquè representa una valoració dels teus coneixements de la llengua de la qual i cap a la qual traduiràs. En el primer cas es tracta del castellà, o d'una variant del castellà —més ben dit, de l'espanyol. Per aquesta raó tothom creu que el traductor no troba sorpreses o dificultats a l'hora de comprendre o traduir el text d'origen. La realitat és ben al contrari, n'hi ha una quantitat immensa. Me'n vaig adonar tot traduint l'obra de Vargas Llosa de l'espanyol del Perú al català actual i, al mateix temps, vaig veure que la traducció és una tasca molt complexa. Podem afirmar que no és cert que els lectors pel sol fet de conèixer el castellà puguin entendre aquestes obres escrites en les variants d'espanyol, que existeixen en els diversos països sud-americans. Així, en cada una d'aquestes llengües vernacles hi ha una pila de modismes i de variacions que la fan absolutament diferent de les altres variants. Per exemple, de la moneda petita, la xavalla, *calderilla*, en castellà, en mexicà en diuen *feria*. Per tant, el que compta, principalment és fer un servei al lector de la traducció, és a dir, cobrir un buit.

Així, tant García Márquez com Vargas Llosa ja sabien que preparaveu la traducció dels seus llibres? En cap cas els ho vau proposar o suggerir?

Amb en García Márquez ja érem amics. De fet, fa molts anys que ho som. El procés va anar al revés del que és habitual: el meu oferiment va sorgir abans que l'encàrrec d'ell. Un dia, per pur joc i aprofitant una treva de la feina, vaig agafar el meu *Cien años de soledad*, un exemplar gairebé de privilegi perquè pertany a la primera edició que en va fer la Casa de las Américas, de l'Havana, l'any 1968, i vaig començar a traduir les quatre o cinc primeres pàgines per veure com sonava en català.

Quines conclusions vau poder treure de la traducció d'aquest fragment de l'obra?

Em va agradar i em vaig adonar de la gran aportació que podria suposar aquesta traducció. D'altra banda, vaig descobrir una trampa en la qual caiem tots els traductors, o gairebé tots: fem veure que hem entès una frase però, en realitat, no la comprenem; si es tracta d'un modisme o d'alguna petita giragonça del llenguatge, no ens entretenim a trobar-ne el significat real i escrivim allò que, més o menys, sembla que vol dir. Evidentment, com més coneixem la llengua de sortida amb més seguretat utilitzem aquest mètode. Quant a *Cien años de soledad*, era bonic de veure com funcionaven les diferents anècdotes de l'argument en català, com, per exemple, les primeres línies del llibre: *Muchos años después, frente al pelotón de fusilamiento, el coronel Aureliano Buendía había de recordar aquella tarde remota en que su padre lo llevó a conocer el hielo.*

Què li va semblar a García Márquez que haguéssiu traduït aquestes pàgines de la seva obra?

García Márquez en aquella època ja coneixia el català, i era, sobretot, molt afecte al llenguatge col·loquial, el trinxeraire. Així, les expressions com *me cago en Déu* o *collons* li sortien amb gran facilitat durant la conversa. El procés d'aprenentatge d'una llengua sempre segueix el mateix ordre: de primer s'aprenen els renecs i les males paraules, i després les diccions correctes. El fet que entengués una mica el català va ser un detall important perquè li permetia de llegir aquella traducció que jo havia fet. Va venir un dia i li vaig dir «a ver como te suena eso», devien ser quinze o vint quartilles. Les va llegir i li agradaren immediatament, perquè podia identificar el poc que sabia de català i alhora aprendre molt del llenguatge. Llavors va dir aquella frase tan coneguda de «siguele, continua hasta el final», cosa que em semblava molt bé, però vaig pensar: com vol que tradueixi fins al final cinc-centes pàgines i, a més, de franc? M'hi estaria un any, hauria de deixar la feina, i de franc? És una cosa que un escriptor no pot demanar a un altre. Llavors vaig pensar que quan li interessés de bo de bo ja m'ho demanaria. D'altra banda, tampoc no vaig creure que correués pressa.

Així, no vau continuar traduint el llibre?

Va passar molt de temps sense que ell no em preguntés res, perquè va marxar a Amèrica... No ens vèiem ni ens telefonàvem, i un bon dia em va trucar i em va preguntar «Oye, ¿cómo tienes lo de *Cien años?*», i li vaig dir «¿Cómo que cómo lo tengo? Pues como estaba». Es va posar fet un tigre: «Te dije que siguieras hasta el final». Jo li vaig respondre que la feina anava acompanyada d'unes altres paraules, que m'hauria d'haver dit quant em pagaria. I ell: «¿Pero entonces es cuestión de dinero?». Sí que ho era, perquè no ho podia deixar tot per fer la traducció de franc. Llavors, com a colofó de la conversa, em va dir: «Pues te jodiste porque ya la vendí, diciendo que ya estaba terminada». El resultat de la historia és que l'Antoni López-Llausàs, l'editor, que aquí havia estat el fundador de la llibreria Catalònia, i que després se'n va anar exiliat a Buenos Aires, va explicar a García Márquez que no tenien traductor, i llavors ell va dir que la traducció ja estava feta. A l'editor, que ja em coneixia, li semblà bé. Finalment, vaig anar a veure la Rosa Regàs, que era la gerent de les edicions a Barcelona, per explicar-li la veritat. Em preguntà quant de temps necessitaria i vam fer el contracte. Aleshores va ocórrer una anècdota molt curiosa, que vull contar jo mateix perquè no hi hagi malentesos: em va dir «i quant cobres per holandesa?», li vaig respondre «100 pessetes», ella va fer cara de contrició. Me'n va oferir 90 i vaig acceptar. Quan vam haver signat el contracte em confessà: «si haguéssis insistit una mica te n'hauria pagat 100», i jo vaig respondre: «si tu haguéssis insistit una mica ho hauria fet de franc», i es va quedar glaçada. Em va donar tres mesos, la qual cosa eren cinc holandeses diàries, i vaig començar a treballar amb la màquina elèctrica, perquè encara no hi havia ordinadors. Vam acordar que la hi aniria donant a mesura que l'anés fent.

Els autors us van ajudar en algun moment de la traducció. Els va demanar consell o aclariments?

Una vegada vaig trobar la frase: «Iba por las calles regando la tutuma» que ni en colombià, ni en mexicà, ni en cap de les llengües que fan servir *tutuma* com a «carbassa», no vol dir res, és una incongruència. Ho vaig consultar al diccionari d'americanismes que tinc, l'U.T.E.H.A., que per mi és dels millors que hi ha, però no hi vaig trobar res que m'aclarís el significat d'aquesta frase. Llavors vaig preguntar a García Márquez què volia dir amb aquella frase, i em va respondre: «nada». L'havia escrit perquè li sonava bé, i li agradava. La solució per a la traducció era inventar una frase que semblés un americanisme i que pogués tenir un significat. Aquest és l'únic problema que vaig trobar en tota l'obra. Després hi havia el títol: *Cent anys de solitud* és el més bonic, però també podia ser *Un segle de solitud* o, com en francès o italià, *Solitude*. Finalment el més fidel, per semblança amb el castellà, va ser el que va quedar.

Els autors us van demanar que respectéssiu algun aspecte de l'original en particular?

Des del moment en què em va donar la llibertat de fer el que volgués, vaig prendre'm bastantes llicències lingüístiques. Evidentment, no podia matar l'Aureliano Buendía d'una altra manera que no fos l'afusellament.

Essent el català i el castellà dues llengües tan properes és difícil distanciar-se de l'original; quin mètode seguïu, si és que en teniu cap, per aconseguir-ho?

La frase «traduttore traditore», que l'escriuen malament perquè *traditore* només ha de portar una *t*, és una mena de lliçó, una mena de porta oberta. Sempre hi ha el perill de traïr l'obra original, però crec que això només ocorre per bona fe o per ignorància de la llengua de sortida. El desafiament del traductor, en aquest cas que esmenteu, està multiplicat per cinquanta, perquè és molt més pesat i difícil traduir del castellà al català que del català al castellà. El motiu és que del castellà al català tothom pot comprovar si la versió és correcta però, en canvi, a la inversa molt poca gent ho pot fer. Això a banda, és clar, que és més fàcil incórrer en interferències, a causa del procés de castellanització que sofreix el català en general.

Probablement, qui llegeix una traducció de Vargas Llosa, Borges o García Márquez ho fa per curiositat, per trobar-hi diferències respecte a l'original. El traductor té present aquest fet a l'hora de traduir?

Em penso que ho té present, potser sense una formulació tan clara, tan directa.

Això influeix en la traducció?

No ho crec. No crec que arribi a predisposar l'actitud del traductor. Cal, i no ho dic per donar-me importància, que el traductor conegui perfectament la llengua de què tradueix i la llengua a la qual tradueix.

Com solucioneu la presència d'americanismes en el llenguatge de Borges, de García Márquez o de Vargas Llosa?

Intento imaginar que els personatges són del meu país i els faig parlar com si fossin d'aquí. És clar que la manera de parlar sud-americana és molt més directa i escandalosa que no pas la catalana. Nosaltres aviat hem acabat la llista de paraules malsonants, no sortim de quatre renecs.

Potser el català és més pobre en aquest sentit, té un lèxic menys extens?

Sí. I per això s'ha de fer una mica més d'esforç per inventar els equivalents, i fer que semblin catalans i genuïns; és a dir, no ha de semblar una traducció literària, sinó un parell de trinxeraires que estan parlant.

Potser també podria ajudar, a l'hora de trobar aquesta mena d'equivalents, dur a terme una cerca de dialectalismes, que existeixen però que no són a la boca de tothom.

Potser sí. No tenim una noció exacta de la *leperada*, en mexicà, o de la *lisura* en brasiler, que és la mala paraula, i per això l'hem d'anar inventant. Llavors ens adonem que el català és molt més net que no pas l'espanyol americà. Així, allà es basen en la maledicció del fet material d'engendrar una criatura i del qui l'ha engendrada, i la seguretat que hagi estat ell, o no. En realitat aquest vocabulari és molt limitat. Resols aquesta mena de problemes en el mateix moment en què sorgeixen, no t'atures a pensar-hi abans. Per això si a la pàgina quaranta-quatre has dit «fill de mala mare», no hi ha cap obstacle que no et permeti tornar-ho a posar a la pàgina noranta.

Ser escriptor ajuda a l'hora de traduir? Moltes vegades es diu que l'escriptor pot amagar una traducció no gaire bona, a ulls d'un traductor, sota el seu estil. Creieu que és important tenir un passat o present com a escriptor, a més del coneixement de les llengües?

Podria ser, però em sembla que és una d'aquelles coses que funcionen més enllà del mecanisme. És un tema una mica complex; parlen d'un punt de vista gairebé nou, dels deures i dels drets del traductor. De tota manera, això són coses que veiem després, i no abans de fer una traducció. Quan l'acabem podem dir: això ho he resolt d'aquesta manera i ho he fet així per aquesta raó, sempre busquem la manera de racionalitzar les nostres decisions i de donar-los un contingut, que potser no té en el moment en què les prenem. O potser ni tan sols sabem que necessiten aquella anàlisi. Tot això és admissible, però penso que fer-ne una bandera, i aixecar-la victoriosament tot dient «el més adequat és...» s'ha de fer més aviat després, i no pas abans.

Com va anar l'edició i la publicació d'aquestes traduccions? Van sorgir gaires problemes?

No, al contrari. Més aviat la gent aliena al negoci de la traducció ho veia amb curiositat. Hi havia qui confessava «almenys podré saber què vol dir *regar la tutuma*».

Però, de fet, tampoc no ho sabran mai, perquè només jo vaig poder saber en el moment de fer la traducció, i gràcies a les explicacions de García Márquez, que aquella expressió no significava res; com tampoc no vol dir res la traducció catalana de la frase.

L'amistat amb García Márquez us va permetre descobrir aspectes de *Cien años de soledad* que no hauríeu pogut conèixer si haguéssiu estat simplement un lector?

Sí. La veritat és que vaig tenir la sort de presenciar una part del procés de redacció de *Cien años de soledad*. Quan García Márquez va escriure la novel·la treballàvem a Producciones Barbachano-Ponce, una companyia cinematogràfica. Ell estava a la secció de guions i jo feia d'escenògraf. A l'empresa érem una dotzena de persones que remàvem en la mateixa barqueta, per això ens vam fer amics. Quan va ser l'hora d'enviar la novel·la a l'Argentina, a Ehdasa, per veure si la hi publicaven va fer que la mecanografiés l'Esperanza, a qui anomenàvem Pera, una senyora de quaranta-cinc o cinquanta anys, que en feia cinc-cents que era mecanògrafa. Ho havia estat tota la vida a Barbachano-Ponce. Ho feia tot ella: els guions de les pel·lícules... treballava vuit hores diàries allà. En Gabo va pensar que ella ho faria bé, perquè ell mecanografiava bastant net, tipogràficament parlant, però no hi posava els accents ni la puntuació. Per exemple, afegia els tinyets de les *enyas* matusserament. Jo potser tinc una pulcritud excessiva perquè he estat dibuixant, i si he de fer una *enya* la faig ben dibuixadeta, perquè de bo de bo no l'escric sinó que la dibuixo. Ell era absolutament el contrari. No donava importància a tots els aspectes referents a la presentació. Només li interessava el resultat de la frase. Per això es barallava molt sovint amb la Pera perquè ella deia «los vocativos van siempre entre comas» i li explicava gramaticalment tot l'argument i el cant de l'obra. Ell sempre responia «yo no quiero que haya comas; quiero que todo el libro sea sin comas y sin puntos»; i d'això en va arribar a fer una qüestió de principi, perquè a *El otoño del patriarca* hi ha tot un capítol on no hi ha cap punt ni cap coma, el va escriure com un desafiament.

Sabeu que les vostres traduccions són gairebé impossibles de trobar? Quin creieu que és el motiu?

Jo per a això no tinc cap resposta. Són coses de la indústria editorial, no sempre fàcils d'entendre. No hi he patit mai gaire, per la fortuna editorial de les meves traduccions.

Sembla que la paraula *mots encreuats* també té un origen relacionat amb la traducció, oi?

Diuen que sóc el pare dels mots encreuats, perquè vaig ser el primer a fer-los en català. És evident que no vaig inventar res. Vaig agafar els mots encreuats francesos, que eren els que m'agradaven més, i vaig decidir arraconar els del senyor Pedro

Ocón de Oro, que donava unes definicions que no feien rumiar gens. Vaig provar de posar-hi una mica d'humor, una mica de criptologia, tal com feien els francesos, jugant amb l'equívoc i elaborant la definició d'acord amb aquell doble sentit. Penso que tot plegat donava més gràcia al procés d'elaborar els mots encreuats. Actualment és una cosa que fa feredat perquè n'hi ha una pila. És per això que em van donar el títol de pare dels mots encreuats. Jo, us ho podeu ben creure, fins llavors no n'havia fet mai, ni a Amèrica ni enlloc. Quan vaig tornar, el meu cosí Sempronio em va encarregar aquella pàgina d'entreteniments que la gent resol, i jo vaig dir que provaria de fer-la. També em va proposar: «hauries de mirar de fer un crucigrama», i jo li vaig dir que ja ho intentaria. I vaig començar a fer-ne un, cosa que només havia provat quan tenia vint anys, de manera molt esporàdica i només durant tres o quatre setmanes. Em va sortir bé, i fins i tot vaig inventar la paraula per designar-lo en català. No existia cap norma a favor de la designació *mots encreuats*. Hi havia els *mots croisés* del francès, que era el parent més proper. Si hagués fet la traducció literal del terme francès n'hi hauria d'haver dit *mots creuats*; però ja sabia que era incorrecte, i és per això que vaig triar *mots encreuats*.

Recordeu cap problema de traducció que us hagi estat especialment costós de solucionar?

Recordo una anècdota molt curiosa que m'ha passat dues vegades. Tot just acabava de llegir una novel·la anglesa, anomenada *La solitud del corredor de fons*, d'Alan Sillitoe, que me'n van encarregar la traducció. No cal dir que el fet de tenir l'argument encara fresc em va anar d'allò més bé. D'altra banda, amb aquell llibre vaig trobar un problema que respon perfectament a la frase de «traduttore traditore». En un paràgraf en què es descriu el robatori que fan uns nens en una botiga, la traducció no funcionava i vaig haver de tornar enrere. El problema era que el subjecte en anglès es trobava al final de la pàgina, la qual cosa és perfectament lícita en anglès però no té cap sentit en català. Em vaig adonar que l'embolic començava trenta o quaranta pàgines abans. Vaig agafar tot el que tenia, ho vaig treure de la màquina d'escriure i vaig començar a llegir la novel·la un altre cop. En arribar al problema em vaig adonar que el subjecte havia estat esmentat unes pàgines abans i que la resta hi estava subordinada. Com que era un error tan gran, vaig mirar com havia resolt l'entrebanc la versió espanyola —no l'havia comprada fins llavors perquè no pogués interferir en la meva traducció. Vaig veure que l'espanyol tampoc no s'havia adonat de l'error, i que, per tant, aquella part del llibre costava d'entendre. Vaig decidir apartar-me de la traducció espanyola i vaig traduir l'obra com em semblava que ho exigia l'original.

Què penseu dels diccionaris bilingües en general i, en particular, dels que tenim de català-castellà i castellà-català?

Jo tinc molts diccionaris, però prefereixo no haver-los de fer servir gaire quan es tracta de traduir llengües que ja conec.